

Високо оцінюючи рецензовані видання, дозволимо собі висловити деякі зауваження.

По-перше, на наш погляд, кожний наступний том доцільно супроводжувати узагальнюючою статтею, де б в стислій формі підводились підсумки щорічних археологічних розкопок у окреслених регіонах Польщі. Очевидно, це міг би зробити головний редактор.

По-друге, враховуючи багатозаровість багатьох археологічних пам'яток, варто ввести в практику подібних видань хронологічний та культурний покажчик. Без такого покажчика багато цінної інформації або губиться в чужих текстах, або їх досить важко знайти.

По-третє, переважна більшість публікацій присвячена пам'яткам тих регіонів, які межують з Україною та Білоруссю. Вони так чи інакше стосуються історико-культурної проблематики Східної Європи. Враховуючи цю обставину, можливо, було б доцільним подавати резюме не тільки англійською, а й принаймні однією із східнослов'янських мов.

Ці зауваження мають характер побажань, котрі жодною мірою не впливають на позитивну оцінку рецензованих праць. Попри багатоплановість публікацій і неоднорідність авторського колективу, вони підготовлені на достатньо високому професійному рівні. Участь молодих дослідників у написанні статей і повідомлень стала хорошою школою для них, а редакційна діяльність упорядників томів сприятиме підготовці майбутньої наукової зміни.

Безсумнівно, українські вчені, яким дуже близька висвітлювана проблематика, з великою зацікавленістю сприймуть появу нового видання своїх польських колег. Побажемо ж йому довгого життя і постійного вдосконалення.

Одержано 15.07.98.

Пряхин А. Д. МОСОЛОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1993.—Кн. 1.— 108 с., илл.; МОСОЛОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ МЕТАЛЛУРГОВ-ЛИТЕЙЩИКОВ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ.— Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1996.— Кн. 2.— 176 с., илл.

В. В. Отрощенко, Л. А. Черних

У вивченні пам'яток зрубної спільноти сталася помітна подія: монографічно видано найбільше з досліджених поселень — Мосолівське. Селище знаходиться на мисовому виступі лівого берега р. Бітюг в Аннинському р-ні Воронежської обл., тобто практично у географічному центрі поширення пам'яток зрубної спільноти Дніпро-Волзького ареалу. Таке розташування робить Мосолівське поселення пам'яткою реперною, опорною, як для східних, так і західних регіонів спільноти. Виходячи з великого обсягу накопаного матеріалу і необхідності комплексної подачі речей, автор свідомо взяв курс на багатотомне видання пам'ятки. Тож над ним не тяжіло обмеження публікації певною кількістю друкованих аркушів, яке мало місце при виданні аналогічної за тематикою монографії С. С. Березанської¹.

У першій книзі подається історія дослідження (розділ 1), характеристика та

© В. В. ОТРОЩЕНКО, Л. А. ЧЕРНИХ, 1999

інтерпретація культурного шару (розділ 2), опис та реконструкції житлових та господарських споруд (розділ 3), оцінка керамічного комплексу (розділ 4). Останній суттєво доповнюється додатком В. І. Беседіна щодо відносної хронології будівель селища за результатами аналізу кераміки. До розділу 2 вставлено опис одинадцяти поховань, виявлених під час розкопок Мосолівського поселення. Описову частину допомагають сприймати 77 фотознімків, креслеників, графічних таблиць з керамікою. Загалом ми одержали якісне джерело для дослідження багатьох аспектів історії та культури населення зрубної спільноти.

Обсяг стислої рецензії не дозволяє нам охопити широке коло проблем, порушених у двох рецензованих книгах. Тому зосередимо увагу на культурно-хронологічних аспектах першої з них. Звичайно, віднесення Мосолівського поселення до лісостепової зрубної культури заперечень не викликає. Складнішим виглядає питання щодо виділення «мосолівського горизонту старожитності доби пізньої бронзи степової та лісостепової зон Євразії», поставлене у заключній частині книги першої і розгорнуте в окремій статті². А. Д. Пряхін слушно зауважує, що термін «сейминський хронологічний горизонт» не зовсім адекватно відповідає періодизації зрубних пам'яток, і здебільшого стосується раннього їх періоду. Додамо, що поширені у лісовій смузі Євразії пам'ятки сейминсько-турбинського типу (культури) не мають прямого відношення до генезису культур зрубної спільноти. Тому використовувати термін «сейминський» для періодизації зрубних культур так само недоречно, як і поняття «передсабатинівський», «сабатинівський», «білозерський» з огляду на виділення окремих сабатинівської та білозерської культур. Термін «мосолівський», як власне зрубний, тут доречніший. Але ж поселення, за спостереженнями його дослідників, пережило три етапи розвитку, точніше — є три різночасові селища зрубної спільноти кожного разу з іншими житловими та господарськими спорудами. Фактично, Мосолівське поселення віддзеркалює всю історію зрубного населення Лісостепу, яку не можна втиснути в один хронологічний горизонт, як би ми його не називали.

Один з авторів цієї рецензії запропонував для пам'яток зрубної спільноти Лісостепу термін «покровська зрубна культура»³. Епонімом тут виступає Покровський курганний могильник на лівому березі Волги, який репрезентує ранній період розвитку названої культури. Мосолівське поселення, синхронне на ранньому етапі першому періоду покровської культури, своїм основним комплексом відповідає другому (розвиненому) періоду цієї культури. Оскільки воно виступає еталонною побутовою пам'яткою культури, про яку йде мова, то чи не слід долучити компонент «мосолівський» до її назви? Тоді будемо мати покровсько-мосолівську зрубну культуру.

Книга друга є логічним продовженням першої. В ній чільну увагу приділено аналізу матеріалів, пов'язаних з господарською діяльністю мешканців Мосолівського поселення й, перш за все, з металургійним виробництвом. Вражаюча кількість та інформативність знахідок залучають цю пам'ятку до рангу унікальних археологічних об'єктів. Її значення з огляду на вивчення давньої металургії переоцінити важко. Вперше в Європейській зоні степу — лісостепу досліджено ціле селище металургів-ливарників.

Не менш визначною є й загальнометодологічна вага досвіду досліджень, проведених на базі Мосолівського поселення. Вони відбивають якісно новий рівень вивчення поселенських матеріалів та осмислення їх господарсько-виробничого комплексу.

Структурно книга друга починається, як і перша, з історіографічного розділу, де, зокрема, чітко окреслена важливість Доно-Донецького регіону у системі пам'яток зрубної спільноти. Далі подається вичерпна характеристика матеріально-виробничого комплексу поселення, де окремі категорії джерел розглядаються у межах спеціальних розділів, відповідно до їх техніко-технологічної та господарської специфіки: керамічні ливарні форми та метал (розділ 2), плавильні чаші та відходи виробничої діяльності (розділ 3). Кам'яні знаряддя праці (розділ 4), вироби з глини (розділ 5) та кістки (розділ 6). Послідовна структура викладу дозволила авторові не лише здійснити ретельну кількісну характеристику джерел, узгоджену з етапами існування селища, їх морфологічну та функціональну класифікацію, але й деталізувати проблеми реконструкції окремих виробничих циклів. Узагальнююча оцінка вивчених матеріалів (розділ 7, вис-

новки) дозволила А. Д. Пряхіну висловити низку важливих тез щодо характеру техніко-технологічних та господарських процесів у селищі. Найбільш значним є висновок щодо наявності там не лише металоробного (литво та кування), а й металургійного циклів (готування руди до виплавки й саме плавлення металу з руди). Ця теза документується комплексом джерел: наявністю кам'яних знарядь для подрібнення руди, плавильних чаш, частина з яких була пов'язана з процесами плавлення металу з руди, залишків тепло-технічних споруд, характером наявних шлаків тощо. Функціональна належність згаданих знахідок обгрунтована теоретично й доведена експериментально. Такий висновок актуалізує постановку питання щодо джерел надходження руди на Мосолівське поселення, у зв'язку з чим звернено увагу на рудні розробки Донецького кряжу, аналізується характер виробничої орієнтації низки поселень Доно-Донецького регіону (Усове Озеро, Пилипчатине, Іллічівка, Воргесівська гребля, Мельгунове-3 тощо).

Сукупність археологічних фактів засвідчує масштабність розвитку гірничої справи, металургії та металообробки у межах великого територіального культурно-історичного масиву, що дозволяє авторів сформулювати фундаментальне положення щодо виділення західного Доно-Донецького гірничо-металургійного центру (ГМЦ), який існував поряд зі східним Волго-Уральським ГМЦ. Такий висновок докорінно змінює уявлення щодо металовиробництва зрубної культури басейну Сіверського Дінця як периферійного у системі давньої металургії Уралу та Поволжя⁴.

Справедливість саме такої переоцінки виробничого потенціалу Доно-Донецького регіону підтверджується не лише знахідками доби пізньої бронзи, але й численними накопиченими даними щодо розвинутого металовиробництва в матеріалах степових культур Лівобережної України, починаючи з пізньонеолітичної доби.

А. Д. Пряхін також порушує низку складних проблем, пов'язаних з оцінкою форм організації виробничої діяльності. Розв'язання питань щодо характеру спеціалізованої діяльності металургів-ливарників Мосолівського та інших поселень Доно-Донецького ГМЦ, про можливість співставлення у заданому руслі матеріалів різних за рівнем вивченості поселень вимагає, на наш погляд, більш розгорнутої та ґрунтовної аргументації, розробки нових критеріїв реконструкції, зокрема, соціальної структури зрубного суспільства загалом і конкретних поселень як базових соціальних організмів. На часі чітке визначення можливої сфери реалізації продукції металовиробництва. Та, як зазначає сам автор, розглядові цих питань має бути присвячена книга третя мосолівського циклу.

Кілька слів про додатки до рецензованих книг. З усього відчувається, що В. І. Беседін та О. С. Саврасов не просто виконавці конкретних експериментальних досліджень з вивчення відповідно керамічного та бронзоліварного виробництва, а, за великим рахунком, ще й співавтори тривалих досліджень Мосолівського поселення. Що ж до експериментального моделювання, то цей напрямок нині є одним з найперспективніших у вивченні техніко-технологічної структури давніх виробництв й надає реальні підстави для реконструкції організаційних форм виробництва не лише доби пізньої бронзи, а й для осмислення рівнів розвитку металургії та керамічного виробництва попередніх археологічних культур регіону.

Комплексний характер дослідження Мосолівського поселення сприяв залученню до обробки результатів фахівців з різних наукових дисциплін, зокрема й українських вчених⁵. Матеріали цих досліджень опубліковані у різних наукових виданнях ще до виходу рецензованих книг. Можливо, є сенс зібрати ці важкодоступні для широкого загалу публікації й видати їх як додатки у третій чи четвертій книгах про Мосолівське поселення? Адже комплексному вивченню повинна відповідати й комплексна публікація усіх отриманих результатів.

Започаткована ще у 80-ті рр. співпраця з українськими вченими триває й нині в рамках Капітанівського науково-практичного українсько-російського польового семінару (1995—1999 рр.). Одним з напрямків спільних досліджень є вивчення Доно-Донецького ГМЦ.

Отже, розробка проблематики, порушеної у книгах про Мосолівське поселення, триває на ширшій джерельній базі.

Примітки

¹ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.

² Пряхин А. Д. До виділення Мосолівського горизонту доби пізньої бронзи євразійського степу та лісостепу // Археологія.— 1997.— № 3.— С. 49—57.

³ Отрощенко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. международной конференции.— Запорожье, 1994.— Т. 2.— С. 150—153.

⁴ Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья // МИА.— 1970.— № 172; Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4.— С. 53—82.

⁵ Алексеев В. П., Шепель Е. А. Палеоантропологический материал из позднесрубных погребений на поселении Мосоловка // Пряхин А. Д., Матвеев Ю. П. Курганы эпохи бронзы Побитюжья.— Воронеж, 1988.— С. 181—196; Журавлев О. П. Скотоводство у населения донской лесостепной срубной культуры (по остеологическим материалам Мосоловского поселения) // Поселение срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 80—99.

Одержано 28.06.98

Пріцак Омелян. ПОХОДЖЕННЯ РУСІ. СТАРОДАВНІ СКАНДИНАВСЬКІ ДЖЕРЕЛА (КРІМ ІСЛАНДСЬКИХ САГ).— Київ: Обереги, 1997.— Т. 1.— 1080 с.*

В. І. Піоро

Велика наукова праця професора Гарвардського університету Омеляна Прицака — це фундаментальне, багатопланове дослідження з різних важливих питань розвитку євразійських цивілізацій. Чільне місце в роботі займає проблема походження Русі, що й дала назву всій монографії.

Давня дискусія між норманістами та антинорманістами про Русь як державу та її назву, що була започаткована ще в середині XVIII ст., продовжується й досі, але, на думку О. Прицака, проблема ще не вирішена. Для її розв'язання відомий вчений пропонує новий підхід, який немає нічого спільного з патріотично забарвленими деклараціями офіційної вітчизняної науки, але й суттєво відрізняється від вузьколокального підходу Скандинавія — Русь. О. Прицак упевнений, що питання повинно розглядатись невід'ємно від комплексного вивчення процесу розвитку цивілізацій в усій Східній Європі. Вивчення це базується на певній системі поглядів, викладеній автором у розділі «Концепція і методологія» (с. 72—74). Історія, на думку О. Прицака, починається лише з писемного періоду. Період, що вивчається археологією — до історії не відноситься. Це, до речі, й обумовлює відсутність у праці комплексного підходу до джерел (не використовуються археологічні, антропологічні та інші джерела). Хоча, слід відзначити, що розробка писемних джерел виконана на дуже високому професійному рівні. Знання мов надає автору можливість вивчати їх в оригіналі. Разом з тим, по-

© В. І. ПІОРО, 1999

* Переклад з англійської за виданням: *Pritsak Omeljan. The Origin of Rus'. Old Scandinavian Sources Other Than the Sagas.*— Cambridge (Massachusetts), 1981.— Vol. 1.— 926 p.